

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477.51) «10»: 930.2

Ірина Чугаєва

ЛІТОПИСНІ ФРАГМЕНТИ ПРО СВЯТОСЛАВА ЯРОСЛАВИЧА: ДО ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті на основі виокремлення та аналізу літописних фрагментів Повісті временних літ, присвячених Святославу Ярославичу та Антонію Печерському, здійснена спроба з'ясувати їх склад і походження. Автор доходить висновку про існування літописних записів про Святослава при Спаському соборі в Чернігові.

Ключові слова: Святослав Ярославич, Повість временних літ, Києво-Печерський Патерик, літописна звістка, літопис.

Проблема походження та інтерпретації літописних фрагментів чернігівського та новгород-сіверського змісту Повісті временних літ (далі – ПВЛ) цікавила не одне покоління дослідників. Вагома частка цих звісток присвячена військово-політичній і культурно-релігійній діяльності, а також сімейним справам князя Святослава Ярославича – сина Ярослава Мудрого, чернігівського князя (1054–1073 рр.), засновника чернігівської князівської династії та великого київського князя (1073–1076 рр.). Велика (іноді й надмірна) увага до непересічної особистості князя та його правління не стільки в Києві, а в більшості своїй у Чернігові ставить питання про джерела і походження цієї літописної інформації.

Ще з ХІХ ст. дослідники зверталися до аналізу літописних звісток ПВЛ із детальним описом подій у Чернігово-Сіверській землі ХІ ст. Утім, згоди між ними з приводу походження літописної інформації місцевого характеру за ХІ ст. так і не було досягнуто. Переважна більшість учених схилилася до думки про існування усних інформаторів та усної традиції про окремих чернігівських і тмутороканських володарів (Д. С. Лихачов¹, Б. О. Рибаків, О. В. Гадло², О. П. Толочко³). Деякі ж учені навіть не заперечували можливості ведення літописних записів у самому Чернігові вже у першій чверті ХІ ст. (В. С. Іконніков⁴, А. М. Насонов⁵). Серед них можна виділити літописні звістки як про Чернігово-Сіверщину, так і про Тмуторокань.

Комплекс літописних статей про чернігово-таманські події середини – кінця ХІ ст. в ПВЛ, до яких були втягнуті князі-ізгої – переважно нащадки Святослава Ярославича, об'єднаний сюжетною лінією, єдиною ідеєю – боротьби чернігівських князів за свої законні династичні права та логікою оповіді, що відрізняє їх від інших за змістом літописних повідомлень. Розглядав їх і П. П. Толочко, зазначаючи, що Никон Печерський, автор Печерського літопису 1073 р., міг внести цю інформацію до тексту ПВЛ як безпосередній учасник подій 60-х рр. ХІ ст.⁶

Уперше на сторінках ПВЛ Святослав Ярославич (Микола⁷) згадується під 1027 р. як третій син Ярослава Мудрого⁸. Хоча насправді він був четвертим сином після Іллі, Володимира та Ізяслава, оскільки першим сином був Ілля, князь новгородський, який

© Чугаєва Ірина Костянтинівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

помер у 1020 р., про що згадує Новгородський Перший літопис⁹. ПВЛ повідомляє, що Святослав до 1054 р., до «ряду Ярослава», за яким отримав Чернігів, був князем володимиро-волинським¹⁰. 1050 р., ймовірно, одружився з Кіллікією, донькою графа Етлера Дитмархенського¹¹. Помер 27 грудня 1076 р. у Києві і був похований у Спаському соборі в Чернігові. Г. О. Милорадович і Д. Донської згадують його як місцевого святого¹².

Проживши 49 років, він запам'ятався сучасникам і нащадкам не стільки як успішний політик і військовий, скільки як активний культурний діяч, фундатор церков та монастирів, за що, ймовірно, і був канонізований як преподобний. Утім, його княжіння в Чернігові (1054–1073 рр.) не знайшло детального відображення на сторінках літопису. Особливо загадковим виглядає факт того, чи залишив він за собою Чернігівське князівство, посівши київський князівський стіл¹³. Суперечливість джерел не розв'язана до сьогодні, можливо, через те, що літописні записи про нього, що велися як у Києві, так і в Чернігові, були втрачені або інформація про діяльність Святослава, що увійшла до ПВЛ, була зрадагована на користь Всеволода Ярославича та його «правої руки» – сина Володимира, який отримав Чернігівський уділ за родовим правом після смерті свого брата Святослава. Внаслідок битви під Нежатиною нивою 3 жовтня 1078 р. і загибелі у ній Ізяслава Ярославича за сприяння свого батька, київського князя Всеволода, чернігівським правителем став Володимир Мономах¹⁴.

У діяльності та політиці князя Святослава особливе місце займають його стосунки з Антонієм Печерським, життя і доля якого були дуже тісно пов'язані із особистістю Святослава Ярославича, про що зазначає не лише ПВЛ і Києво-Печерський Патерик, але й відмічають дослідники, зокрема Ю. А. Артамонов¹⁵. Наявність відповідних літописних фрагментів, що синхронно повідомляють як про Антонія Печерського, Печерську обитель, так і про чернігівське та київське княжіння Святослава, дають можливість обережно припустити входження інформації про засновника печерського чернецтва на Русі до порічних (та / або ретроспективних) записів, що велися під наглядом Святослава, можливо, не лише в Києві, але й у Чернігові.

Перший літописний фрагмент із комплексу повідомлень, присвячених Святославу та Антонію Печерському, – це відомості легендарного характеру за середину XI ст. про початки Печерського монастиря, що відбулися у літописній статті 6559 (1051) р. про ченця Антонія Любечанина від слів «**вѣ нѣкыи члвкъ именовъ мирьскимъ ѿ града Любча...**» до «**...въ трѣдѣхъ превыкаа въ вѣдѣ и въ мѣтвахъ**», котрий спочатку облаштував печеру в Любечі, потім отримав на Афоні постриг і благословення від тамтешнього ігумена заснувати в Києві подібний печерний монастир, що він і зробив в урочищі Берестовому, на місці печерки митрополита Іларіона¹⁶. Цікаво, що це поширене, деталізоване повідомлення про заснування Печерського монастиря ніби врізалось в суцільну звістку про поставлення Іларіона митрополитом у 1051 р., де фактично пояснюється місце розташування майбутньої обителі – Берестове з церквою Святих Апостолів (Никонівський літопис уточнює, що церква була висвячена на честь святих Петра і Павла¹⁷), де служив Іларіон. Причому вже з розповіді про печерку Іларіона видно, що цей запис має ретроспективний характер, адже згаданий «**ветхын монастырь Печерскын**» як сучасний літописцеві об'єкт. Утім, Києво-Печерський Патерик повідомляє про поселення Антонія на Берестовому ще до 1015 р. на місці печери, що колись викопали варяги, і лише потім про печеру Іларіона¹⁸. Природно, що ця інформація була записана у Києво-Печерській обителі, однак, можливо, мала своїм джерелом усний переказ про Любеч і його славетних мешканців. Вона, ймовірно, була як частиною втраченого «Життя Антонія», так і відображена у чернігівських літописних записах.

Наступна серія з трьох літописних повідомлень 6572–6574 рр. (1064–1066 рр.) має вже світський характер і розповідає про Тмуторокань та її правителів, що йдуть у тексті ПВЛ поспіль, від слів «**В лѣ ҃҃҃ ѿ ѿв. Бѣжа Ростиславъ къ Тмѣтороканю...**» до «**...а самъ сѣде въ него мѣсто**», від слів «**В лѣ ҃҃҃ ѿ ѿв. Иде Сѣтославъ на Ростислава къ Тмѣтороканю...**» до «**...Ростиславъ же пришедъ сѣде въ Тмѣтороканѣ**» та від «**В лѣ ҃҃҃ ѿ ѿв. Ростиславъ сѣдашъ въ Тмѣторокани и емлюци**

дань въ Гасогъ...» до «...и тако положенъ бы въ цркви стѣна Бѣци»¹⁹. Вони пов'язані з іменем Святослава Ярославича, із його сином Глібом Святославичем Тмутороканським, котрого посунув Ростислав Володимирович, незаконно сівши на Тамані, внаслідок чого був отруений греком Котопаном, помер 3 лютого 1066 р. і похований у церкві Святої Богородиці на Тамані. Ці свідчення літописця, безперечно, мали на меті виправдати і захистити володіння Гліба Святославича, саме тому його батько Святослав і втрутився у цю боротьбу. Видно, що Тмуторокань належала до сфери інтересів Святослава Чернігівського. Тому літописець ретельно слідкував за ходом таманських справ.

Найяскравішим чернігівським літописним записом, імовірно, була інформація, що увійшла до літописної статті, датованої 1 листопада 6576 р. (1068 р.), про битву Святослава Чернігівського з половцями під Сновськом (перша літописна згадка Сновська) на р. Снов від слів: «Сѣславъ же сѣщѣ в Черниговѣ а Половцѣмъ воущемъ около Чернигова...» до «...и възвратисѣ с побѣдою въ градъ свои Черниговъ»²⁰. О. О. Шахматов уперше висловив думку, що це повідомлення було вставкою до тексту Початкового зводу з Чернігівського літопису, оскільки цей запис розриває текст літописної статті 6576 (1068) р. про повстання в Києві та його наслідки на дві частини²¹.

Це повідомлення, на нашу думку, мало походження з усного переказу про перемогу Святослава з 3-тисячним військом чернігівців над 12-тисячним військом половців, тоді як попередня битва князів Ярославичів із ворогами Русі на р. Альгі 1068 р. була програна. Характерно, що названі місцеві топоніми – Чернігів (3 рази), Сновськ (1 раз, перша літописна згадка), а також р. Снов (1 раз) у сукупності з точною денною датою та іменем князя Святослава без по батькові та прямою мовою – звертанням до війська видають не лише сучасну фіксацію. Цей запис мав на меті підняти авторитет Святослава серед князів Ярославичів, зацікавленість у чому мав саме цей князь, тому, безперечно, увійшов до чернігівських літописних записів.

Символічним є й співвідношення сил між переможцем та переможеним. Вірогідно, ці цифри надто перебільшені, оскільки літописне повідомлення писалося, як здається, з метою звеличення та на замовлення князя Святослава, з прихильністю до нього та його діяльності. Як бачимо, і далі у літописному тексті під 6579 (1071) р. зустрічається це співвідношення 3:12 – розповідь про Яна Вишатича, який ходив на білоозерців збирати данину. Там згадуються 12 отроків (що ходили разом з Яном) і 3 мужі, які протистояли йому і радили повернути назад. Утім, він управно протистояв противнику²². Варто відмітити, що у літопису пояснюється, як, згідно із вказівкою князя Святослава Ярославича, діяв Ян. Тобто обидва повідомлення пов'язані з ім'ям Святослава, що дає можливість припустити якусь більш-менш систематичну фіксацію. Цілком можливо, що інформатором-кореспондентом київського книжника був сам Ян Вишатич. 3 і 12 – це цифри, які часто зустрічаються у фольклорі, тому можна припустити відбиття у літописній статті усного джерела часів Святослава Чернігівського.

У Новгородському Першому літопису згадується, що внаслідок битви між Святославом та половцями на р. Снов половецький хан Шарухан потрапив у полон до Святослава²³, адже до цього половці вважалися непереможними. Ця уточнююча інформація, ймовірно, краще збереглася у північній літописній традиції, оскільки там не було сенсу її редагувати – чи то звеличувати подвиги і звитягу чернігівського князя, чи то применшувати. Утім, ця подія була резонансною, загальноруського масштабу, тому й літописці не могли залишити її поза своєю увагою.

Продовжує комплекс культурно-релігійних звісток, насичених інформацією про Чернігово-Сіверщину і її славетних мешканців – представників духовної еліти, а саме про Антонія Печерського, повідомлення 6577 (1069) р. про заснування ним печерного монастиря у Чернігові на Болдиних горах від слів: «И нача гнѣватисѣ Изяславъ на Антонія изо Всеслава...» до «...и есть монастырь сѣоѣ Бѣцѣ на Болдинахъ горахъ и до сихъ дни»²⁴. Те, що автор назвав місцевість, де саме розташувалася обитель, а також обставини її виникнення, вказує на можливість знайомства

літописця із Антонієм, котрий міг про це розповісти київському літописцю – автору ПВЛ. Зрозуміло, що ця стаття цілком вкладалася у концепцію історіософії, котру сповідував і висвітлював Києво-Печерський монастир. Це підтверджує і новела про Антонія Печерського Києво-Печерського Патерика, де згадується заснування Антонієм на Болдиних горах монастиря і його повернення до Києва та смерть 10 липня 1073 р. за князювання Святослава, де князь згадується по імені 4 рази (чи не на рівні з Феодосієм, Варлаамом, Никоном і Єфремом!)²⁵, ще раз підкреслює зв'язок Антонія і Святослава. Скоріше за все через протекцію Святослава лапідарні літописні звістки про Антонія Печерського і його діяльність у Чернігові потрапили до ПВЛ.

22 березня 6581 (1073) р. літопис повідомляє про незаконне захоплення Святославом і Всеволодом влади в Києві, після чого Всеволод був фактично посунутий своїм старшим братом. Утім, навіть у цій не дуже прихильній статті наявне певне виправдання князя Святослава – заснування ним Печерської церкви (Успенського собору. – **І.Ч.**) з перерахунком усіх причетних церковних осіб: ігумена Феодосія, єпископа Михайла та митрополита Георгія²⁶. Ця подія описана і в Києво-Печерському Патерику, де, за нашими спостереженнями, єдиний раз князь Святослав названий «благовірним» у «Сказанні про церкву святого Успіння Богородиці володимиро-суздальського єпископа Симона, у той час як у «Житті Феодосія» Нестора Печерського – як «Святослав»²⁷. Це вписується у загальну канву концепції літописних записів часів Святослава, котрі мали, як бачимо, певне культурно-релігійне спрямування. Нездарма у цих фрагментах згадано по іменах багатьох осіб з церковно-монастирського кліру, їх життя та діяльність, заснування і розвиток печерської чернечої традиції і, власне, монастиря.

Неодноразово на сторінках ПВЛ і «Життя Феодосія» згаданий чернігівський єпископ Іоанн як учасник освячення церкви Богородиці Києво-Печерського монастиря під 6597 (1089) р.²⁸. Згадка про нього як свідка перенесення мощей святого Феодосія Печерського до Успенського собору під 6599 (1091) р.²⁹ на третьому місці у переліку з іншими представниками духовного кліру та факт «преставлення» чернігівського єпископа Іоанна 6620 (1112) р.³⁰. Таку увагу до особистості Іоанна в тексті, присвяченому опозиційному до чернігівського князя релігійному діячу Феодосію, не вважаємо випадковою. Можливо, Іоанн був свідком і учасником подій, міг передати інформацію місцевому чернігівському літописцеві, який вніс їх до своїх записів.

Святослав, посівши великокняжий стіл, на думку М. Ф. Котляра, зробив спробу відновити одноосібну монархію і навіть підкорив своєму авторитету і владі сина Всеволода Володимира Мономаха, який разом із Олегом Святославичем за наказом батька ходив походом на поляків та чехів²⁸.

Логічним завершенням опису діяльності князя Святослава – засновника чернігівської династії – була його смерть від невдалої хірургічної операції на шії і поховання у Чернігівському Спаському соборі 6584 (1076) р.: «В се же лѣ престави Сѣтославъ снѣ Ярославъ мѣа декѣ въ кз ѿ рѣзання желвѣ и положенъ бы оу Спса»²⁹. Вона стала ще й опосередкованим приводом для боротьби його синів за чернігівську вотчину, через що деякі князі опинилися у далекій Тмуторокані як ізгої і стали, на думку М. Ф. Котляра, каталізатором настання роздробленості Русі, активно включаючись у боротьбу за уділи³⁰.

Таким чином, комплекс у переважній більшості денно датованих літописних повідомлень про діяльність Святослава у військово-політичній та культурно-релігійній сферах, що відобразилися у ПВЛ, пам'ятках, котрі містять ПВЛ, і Києво-Печерському Патерику, вказують на можливість існування літописних записів у Чернігові, при кафедральному Спаському соборі (згадування його як князівської усипальниці Мстислава Володимировича, його сина Євстафія, Святослава Ярославича, його сина Гліба та наступних чернігівських князів) ще з середини XI ст., на що вказував А. М. Насонов³¹.

Ймовірно, що інформація про життя і подвижницьку діяльність Антонія Печерського була відображена там для посилення авторитету князя в очах сучасників та нащадків. На жаль, за часів Володимира Мономаха чернігівський літописний мате-

ріал ПВЛ був підданий редагуванню. Тоді була створена друга редакція ПВЛ. Тому, можливо, деякі сторони діяльності князя, такі як заснування Святославом Єлецького монастиря, розвиток за його часів Антоніївського Богородичного монастиря тощо, залишилися поза увагою літописця-редактора.

1. Лихачев Д. С. «Устные летописи» в составе «ПВЛ» / Д. С. Лихачев // Исторические записки. – М., 1945. – Вып. 17. – С. 113–136.
2. Гадло А. В. Тмутороканские этюды. III / А. В. Гадло // Вестник Ленинградского университета. – 1989. – Серия 2. – Вып. 3 (№ 16). – С. 24.
3. Толочко А. П. Черниговская «Песнь о Мстиславе» в составе исландской саги / А. П. Толочко // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 165–174.
4. Иконников В. С. Опыт русской историографии / В. С. Иконников. – К.: Типография Императорского университета Святого Владимира, 1908. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 494.
5. Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII вв. / А. Н. Насонов. – М.: Наука, 1969. – С. 51.
6. Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X – XIII вв. / П. П. Толочко. – СПб.: Алетейя, 2003. – С. 37–38, 42–45.
7. Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому Синодику и о Черниговском княжестве в татарское время / Р. Зотов. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1882. – С. 33.
8. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1 (репринтное издание Л., 1926). – Стб. 149; Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Т. 2 (репринтное издание СПб., 1908). – Стб. 137.
9. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. / О. М. Рапов – М.: Издательство Московского университета, 1977. – С. 42; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. А. Н. Насонова]. – М.; Л., 1950. – С. 470.
10. Лаврентьевская летопись. – Стб. 161; Ипатьевская летопись. – Стб. 150; Рапов О. М. Княжеские владения... – С. 45.
11. Зотов Р. О черниговских князьях... – С. 33; De Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes / N. De Baumgarten. – Roma, 1928. – P. 7,18.
12. Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей / [под ред. Д. М. Шаховского]. – Ренн, 1991. – С. 27.
13. Назаренко А. В. Черниговская земля в период киевского княжения Святослава Ярославича (1073 – 1076 гг.) / А. В. Назаренко // А се его сребро. Збірник на пошану чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 59–66.
14. Чугаєва І. Образ Володимира Мономаха в писемних джерелах давньоруського часу / Ірина Чугаєва // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. V Міжнародна студентська наукова археологічна конференція. Тези доповідей. – Чернігів, 2006. – С. 179–180.
15. Артамонов Ю. А. Жизнь и подвиги преподобного Антония Печерского: факты и вымыслы / Ю. А. Артамонов // От Древней Руси к России нового времени: Сб. статей к 70-летию Анны Леонидовны Хорошкевич / [сост. А. В. Юрасов; отв. ред. В. Л. Янин]. – М.: Наука, 2003. – С. 384–388.
16. Ипатьевская летопись. – Стб. 144–145.
17. Летописный сборник, именуемый Патриархшей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – М., 2000. – Т. 9. – С. 83.
18. Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / [авт. післямови В. Кречотень]. – К.: Час, 1991. – С. 9.
19. Лаврентьевская летопись. – Стб. 163–164; 166; Ипатьевская летопись. – Стб. 152–155.
20. Лаврентьевская летопись. – Стб. 171–172; Ипатьевская летопись. – Стб. 161.
21. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах /

- А. А. Шахматов. – СПб.: Типография М. А. Александрова, 1908. – С. 169–170.
22. Ипатьевская летопись. – Стб. 165.
23. Новгородская Первая летопись... – С. 190.
24. Там само. – Стб. 185.
25. Абрамович Д. И. Киево-Печерський Патерик... – С. 15, 18.
26. Ипатьевская летопись. – Стб. 171–172; Лаврентьевская летопись. – Стб. 182–183.
27. Киево-Печерский Патерик, или сказание о житие и подвигах святых угодников Киево-Печерской Лавры. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 42–44, 62.
28. Ипатьевская летопись. – Стб. 199; Киево-Печерский Патерик. – С. 67.
29. Ипатьевская летопись. – Стб. 202; Киево-Печерский Патерик. – С. 49.
30. Ипатьевская летопись. – Стб. 273.
31. Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность / Н. Ф. Котляр. – СПб.: Алетейя, 1998. – С. 178–179.
32. Ипатьевская летопись. – Стб. 190.
33. Котляр Н. Ф. Ольговичи в политической жизни Руси времен раздробленности / Н. Ф. Котляр // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – М., 2011. – Вып. 3 (45). – С. 61–62.
34. Насонов А. Н. История русского летописания ... – С. 51.

В статье на основе выделения и анализа летописных фрагментов Повести временных лет, посвященных Святославу Ярославичу и Антонию Печерскому, совершена попытка определить их состав и происхождение. Автор приходит к выводу о существовании летописных записей о Святославе при Спасском соборе в Чернигове.

Ключевые слова: Святослав Ярославич, Повесть временных лет, Киево-Печерский Патерик, летописные сообщения, летопись.

Based on the marking and analyzing of The Tale of Bygone Years' chronical fragments, dedicated to Svyatoslav Yaroslavych and Anthony Pecherskiy, had been made an attempt to define of its structure and origin. The author comes to conclusion about existence of the Svyatoslav Yaroslavych' chronical notes about Svyatoslav in The Transfiguration Cathedral in Chernihiv.

Keywords: Svyatoslav Yaroslavych, The Tale of Bygone Years, Kyiv Caves Patericon, chronical reports, chronicle.

